

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ОЦІНКАХ СВОЇХ УЧНІВ (перша третина ХХ ст.)

Становлення наукової школи Михайла Грушевського, як і його взаємини зі своїми найбільш відомими учнями мають давню та розлогу історіографію¹. Назагал ми поінформовані про особливості формування школи, знаємо її персональний склад, реконструйовано на сьогодні й творчу долю багатьох учнів ученого – як львівських, так і київських. Разом із тим, персоналізований підхід, характерний для сучасних грушевсько-знавчих студій, не дозволяє за поодинокими опрацюваннями міжособистісних взаємин побачити цілісної картини рецепції учнями М. Грушевського творчої спадщини свого вчителя. Втім, саме такий дослідницький ракурс уможливить наблизитися до вирішення декількох, на нашу думку, недостатньо вивчених проблем. Найголовніша з них – що саме і чому учні М. Грушевського приймали беззастережно, а що в тій чи іншій мірі піддавали сумніву? Відповідь на це питання уможливить зрозуміти логіку не тільки еволюції наукової школи автора “Історії України-Руси”, але й всієї української історіографії ХХ ст. Адже, по-перше, вітчизняна Клію в концептуальному плані значною мірою розвивалася під впливом його ідей – акцептуючи чи критикуючи їх. А по-друге, саме учні М. Грушевського значною мірою визначали шляхи поступу української науки не тільки на етнічних землях, але й в еміграційних і діаспорних центрах. Ми також зможемо краще зрозуміти особливості міжособистісної комунікації в українському науковому середовищі, враховуючи її конструктивну та конфліктну складові. Оскільки Київська історична школа М. Грушевського була фактично знищена ще на початках свого становлення, а більшість наддніп-

рянських учнів ученого так і не встигли скільки-небудь тривало проявити себе на полі науки, практично не залишивши нам також рефлексій стосовно особи вчителя, в центрі нашої уваги перебуватимуть представники Львівської історичної школи.

Вивчаючи перші факти критичного звернення учнів М. Грушевського до його наукових поглядів, стикаємося з цікавим історіографічним явищем діяльної участі самого вченого в організації справи рецензування його праць. Так, після появи першого тому “Історії України-Руси”, до львівського вченого звернувся його колега та редактор празького журналу “Věstnik Slovanských Starožytosti” Любор Нідерле з проханням підшукати рецензента для книги, котрий би добре орієнтувався в українознавчій проблематиці та зміг донести зацікавленому читачеві головні ідеї твору². М. Грушевський порадив чеському колезі звернутися у цій справі до свого учня Мирона Кордуби. Наслідком листування між ними й стала поява критичного огляду молодого на той час ученого, що фактично поклато початок обговоренню праці на сторінках славістичних видань Європи.

На початку огляду молодий учений наголосив, що важливе значення рецензованої книги полягає у самому факті першого в українській історіографії цілісного опрацювання історії України загалом та її раннього етапу зокрема. Ніхто з попередників не ставив перед собою такої широко zakresленої дослідницької задачі та не намагався сягати настільки віддаленої історичної ретроспективи. Сильним моментом рецензованої праці оглядач називає широту зауважених автором джерел та докладність історіографічного огляду: «Ся робота – скажемо сейчас на вступі – стоїть на висоті своєї задачі із-за сего, що автор вихіснував тут всі жерела, не лише писані, але й археологічні та лінгвістичні, та цілу літературу, все, що писалося досі про яке-небудь спірне питання. В тім напрямі ніхто не може піднести ніякого заміту і прямо приходить ся подивляти ся величезну сумлінність і працю вложену у I-ий том “Історії”»³. Далі рецензент докладно аналізує зміст усієї праці, вказуючи на її сильні та слабші моменти. До останніх він, наприклад, зараховує недостатньо обґрунтоване М. Грушевським віднесення

початків хліборобства на українських землях до неолітичної доби. М. Кордуба також полемізує з деякими поглядами свого вчителя на міграційні процеси в центрально- та східноєвропейському регіоні. Недостатньо, на думку рецензента, приділено уваги проблемі становлення правових відносин у східних слов'ян.

Цікаво, що молодий дослідник наважується давати старшому колезі й поради суто методологічного характеру. Погодившись із М. Грушевським щодо вузькості джерельної бази для повноцінної реконструкції життя на українських землях в добу раннього середньовіччя, він зауважив, що «звістки жерел, правда не дуже багаті, можна було доповнити вислідами порівняної етнології, як се зробив прим. Лямпрехт у своїй історії Німеччини». Натомість рецензент цілковито солідаризується з поглядами М. Грушевського на генезу українського народу, бачення його предків в антських племенах. М. Кордуба також підтримує наведене у праці бачення початків давньоруської державності, визнає антинорманську аргументацію автора: «З великою точністю і безоглядним критицизмом жерел оповідає проф. Грушевський перші події Руської держави... Поодинокі, доволі замотані факти уложені тут ясно, в суцільній звязи, хронологія справлена з можливою точністю»⁴.

Найкраще обробленими частинами праці для рецензента є розділи про культурне життя на давньоукраїнських теренах («методичне оброблення сего розділу знамените, так як автор зводить попереду лінгвістичний матеріал, прирівнює до вислідів з него археологічні находки та доповнює сей образ відомостями з «Повісти» та інших джерел») та початки Київської Русі («автор чує ся тут зовсім у своїм елементі і з легкістю поборює всі трудности які насуваються при рішенню деяких питань»). Попри зауважені спірні моменти та деяку побіжність у представленні поодиноких питань, загальна оцінка праці є надзвичайно високою. «Як загальний осуд праці проф. Грушевського скажемо, – зазначав М. Кордуба, – що вона вповні відповідає вимогам, які історична наука ставить до сего рода підручників, та сподіваємося, що шановний професор не дасть довго ждати на продовження так вдало початого діла»⁵.

Помітним був внесок учнів М. Грушевського також в обговорення подальших томів його великої «Історії». Чи не найбільш активним при цьому на початку ХХ ст. був видатний представник Львівської школи Степан Томашівський. Осмислюючи історіографічні пропозиції вчителя, дослідник передусім акцентував модерне у теоретико-методологічному сенсі розуміння ним завдань історичної науки, пов'язаних із зосередженням уваги на вивченні різноманітних аспектів минулого народних мас; джерельне та історіографічне підґрунтя праці; солідність наукового апарату роботи, її об'єктивний характер та, найголовніше – чітко сформульовані та послідовно впроваджені на практиці концептуальні засади⁶.

Особливо багато уваги С. Томашівський присвятив обговоренню науково-популярних праць учителя. Неодноразово піднімаючи на сторінках галицьких видань питання про важливість наукової популяризації серед широких кіл українського громадянства, він, звісно, не міг не відгукнутися на появу російськомовного «Нарису історії українського народу». У кількох статтях на сторінках «Літературно-наукового вістника» С. Томашівський твердив, що книга М. Грушевського відкриває новий етап в українській історіографії. Сам «Нарис» учень М. Грушевського характеризує як працю цілісну, з виразним національним характером, написану науково та водночас доступно. Оглядач підносить аргументованість основних концептуальних тез автора, наголошує, що вартість книги полягає передусім у її руйнівному щодо імперських історіографічних стереотипів впливі⁷.

Цікаво, що саме в контексті аналізу нової книги М. Грушевського С. Томашівський робить першу в українській історіографії спробу узагальнити теоретико-методологічні засади творчості вчителя. Він, зокрема, зазначив, що М. Грушевський, як «вихованець української історіографії Росії», засвоїв її методологічні здобутки та розвинув їх далі на вітчизняному історичному матеріалі, позбавившись від догматизму, подекуди властивого старшим репрезентантам українознавства. Основні складові творчої лабораторії історика – це об'єктивність і критичний документалізм. Провідною ж рисою методологічної концепції М. Грушевського С. Томашівський називає «синкретич-

ність», що полягає у синтезуванні пізнавальних можливостей різноманітних теоретичних моделей, якщо вони дають «[...] щось позитивне для дослідження розвитку людської громади». «Наукова історична метода, репрезентована і пропагована проф. Грушевським, – резюмує рецензент, – нічим не відхиляється від найкращих взірців західно-європейської історичної науки щодо всіх її сторін (гевристики, критики й синтези)»⁸.

Відгукнувся С. Томашівський також на вихід другого видання «Нарису історії українського народу», в якому автор, реагуючи на критичні відгуки, вніс суттєві корективи. Передусім помітно було розширено зміст другої частини праці, де висвітлювалася історія українців нового часу, та додано два нових розділи; виправлено стилістику та мову викладу; автор поміркованіше презентував ті наукові проблеми, які ще не здобули консенсусу в науці. Переваги другого видання над попереднім були відзначені практично всіма оглядачами. Порівнюючи зміст двох видань, С. Томашівський зауважив: «Не станемо обговорювати усіх тих доповнень, хоч і як вони інтересні, бо се забрало би багато місця, скажемо тільки, що вони, разом із деякими важними перемінами і з мовно-артистичними переробками, дають нам новий підручник української історії, який повинен без усякого сумніву знайти ще прихильніший осуд і ще більший попит, ані-ж перше видання»⁹.

Розширення М. Грушевським у другому виданні «Нарису» аргументації на захист власної історичної схеми спричинило її подальше змістовне обговорення. У більшості рецензій неодмінно наголошувалося на оригінальності погляду вченого на минуле східноєвропейського середньовіччя. Наприклад, на сторінках московського «Украинского вестника» читаємо: «У науці та в звичайному житку панувала офіційна «схема» російської історії, за якою історія українського народу до XIII ст. розглядалася не як період самостійної української історії, а лише як ланка «російської» історії, безпосереднім продовженням якої була історія Русі Московської. [...] Вся праця пр. Грушевського служить науковим запереченням цієї псевдонаукової «схеми»¹⁰. Наслідком розгорнутої в літературі полеміки довкола історичної схеми львівського професора став пошук наукового компромісу

між прихильниками «звичайної» схеми та представниками української національної історіографії. Один із варіантів такого компромісу, осмислюючи дискусії довкола праці М. Грушевського, запропонував і С. Томашівський. На його думку, «остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті [про спадщину Київської Русі – *авт.*] вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V–IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі»¹¹.

Втім, особливо важливою справою популяризації українського погляду на минуле Східної Європи С. Томашівський вважав у західному інтелектуальному середовищі. Саме тому він з ентузіазмом сприйняв ідею вчителя перекласти перший том «Історії України-Руси» німецькою. Висловлюючи загальне переконання у важливості реалізації цього проекту для популяризації українського питання в Європі С. Томашівський наголошував: «Вона [німецьке видання першого тому праці – *авт.*] зробить честь не тільки авторови, але й нації, аж тоді почнетъся правдиве і глибше зацікавлення європейського авторитетного совіта нашою минувиною і теперішнім положенням. Поява такої солідної наукової праці зробить в «Європі» для нашого народа більше, ніж цілі сотки політичних (легкої марки) часописних статей»¹².

Після появи німецького перекладу праці М. Грушевського, С. Томашівський опублікував декілька рецензійних статей, в яких популяризував головні історіографічні концепції вчителя. Так, в огляді на сторінках віденського часопису «Ukrainische Rundschau» він акцентував увагу читача на руйнівному впливові ідей львівського професора щодо закорінених в європейській свідомості історичних стереотипів, передусім стосовно панівного переконання про етнічну та культурну однорідність Східної Європи як простору безроздільного російського та польського впливу¹³. Такий погляд, зауважив рецензент, мав у висліді цілковите ігнорування дослідниками історії та культури українців як самостійної європейської нації. А це, своєю чергою, призводило до заперечення справедливості політичних прагнень

тогочасного українського руху. І якщо українські публіцисти своїми виступами у західній пресі змогли почасти захитати ці усталені стереотипи, то справжній переворот у європейському сприйнятті України повинна, на переконання С. Томашівського, зробити книга М. Грушевського, адже в ній обґрунтовано продемонстровані витоки українського народу та його державності.

Оглядач підносить фаховий рівень «Історії українського народу»: «...Дві речі повинні бути наголошені: точність робить її [книгу] відмінним довідником для вивчення історії Південно-Східної Європи; також їй притаманні надійність та правдоподібність. Виняткова сумлінність автора дозволяє читачам завжди його контролювати, адже до тексту книги додається бібліографічний і критично-науковий матеріал; доказом великої начитаності автора є засвоєння й опрацювання ним документального матеріалу та великої кількості літератури»¹⁴. Далі рецензент характеризує зміст книги, наголошує на тих концептуальних новаціях, які пропонує М. Грушевський, опонуючи традиційному російському та польському баченню українського минулого. Наприкінці огляду С. Томашівський висловив переконання, що книга М. Грушевського знайде зацікавлений відгук у середовищі європейських фахівців та визнання читацької аудиторії. Як свідчить широке обговорення «Історії українського народу», його передбачення цілком справдилося.

Як відомо, німецький переклад першого тому «Історії» був неоднозначно сприйнятий у науковому середовищі¹⁵. Найбільш критично до викладених у ньому ідей поставилися представники москвофільської течії в особі одного зі своїх ідеологів професора Чернівецького університету Володимира Мільковича, котрий на сторінках австрійських наукових видань та галицької преси розкритикував концептуальне підґрунтя та змістове наповнення праці М. Грушевського¹⁶. Прикметно, що першим на захист львівського професора виступив С. Томашівський у різкій та емоційній статті під промовистою назвою «Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович)», опублікованій у кількох числах «Діла»¹⁷.

С. Томашівський передовсім змальовує загальну палітру надзвичайно позитивного сприйняття німецькомовної праці М. Гру-

шевського у фаховому середовищі: «Треба признати, що всі голоси критики, з виїмком одного-однісінького, для автора дуже прихильні; всі підносять величезну очитаність, основне знане предмету, ґрунтовне опановане величезного матеріалу з дуже широкого поля, тонкий критичний змісл й аналітичні здібності та незвичайно поважне і сумлінне трактованне предмету та не скривають того враження, що в історіографії північного сто-чища Чорного моря взагалі, а в українській спеціально, при-знано всі прикмети, які можуть прикрашувати тільки визнач-ного, дуже поважного історика».

З'ясовуючи мотиви неприхильного відгуку В. Мільковича, автор пише про його москвофільство, що і зумовило ідейне неприйняття ним усієї діяльності львівського професора. У діях В. Мільковича С. Томашівський схильний убачати звичайну помсту за невдале змагання за львівську кафедру в 1894 р., а також нечесну конкуренцію, оскільки сам чернівецький історик був автором розділу про історію українських земель у німець-комовній історії Східної Європи¹⁸, при цьому «повними пригор-щами користаючи з «Історії України-Руси». Учень М. Грушев-ського наводить також приклади фальшування В. Мільковичем цитат, виривання їх із контексту оповіді, упередженого став-лення до тексту, перекручування думок, інші численні інси-нуації. «Руслан» же, як вважає С. Томашівський, інспірований політичними опонентами М. Грушевського, просто використав рецензію чернівецького історика у своїй перманентній боротьбі із львівським професором і його однодумцями. Цікаво, що в цій статті С. Томашівський чи не вперше чітко сформулював власні, відмінні від учителя, наукові позиції. Передусім він заявив про своє неприйняття історичної аргументації М. Грушевського на користь антинорманської теорії, акцентувавши свої норманіст-ські вподобання. Саму статтю було написано у досить різкому тоні, що не сприяло продовженню дискусії в академічному річищі.

Категоричність С. Томашівського викликала відповідну ре-акцію В. Мільковича, що виступив у «Руслані» зі статтею «Відповідь моїм напасникам». У гострій формі полемізуючи із С. Томашівським, він назвав брудними підозри у помсті

М. Грушевському за конкуренцію щодо львівської кафедри та закид у плагіаті. Далі в різкій формі автор виклав основні тези своєї німецької рецензії, підсумовуючи, що «в ділі проф. Грушевського іде о цілком що іншого, а іменно, що автор пише, не обдумавши, пише без критики»¹⁹. Полеміку з С. Томашівським В. Мількович продовжив у статті «Ще одна відповідь моїм напасникам». Він знову звернувся до помилок перекладу, наголошуючи на системному, а не випадковому характері останніх: «Ціла книга єсть так скандально переложена, що я читаючи встидався, що Русини щось такого могли в світ пустити». Очевидно, вичерпавши наукові докази у суперечці з С. Томашівським довкола праці М. Грушевського, він зійшов на особистісний рівень з'ясування стосунків. Як кінцевий аргумент на захист свого бачення помилковості історичної реконструкції М. Грушевського, В. Мількович вдався до моральної дискредитації опонента. У цьому дусі він зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна»²⁰. Підводячи підсумок дискусії, автор застерігає опонентів від її продовження, обіцяючи в іншому випадку перенести полеміку на сторінки західноєвропейських фахових видань.

Про важливість науково-популяризаторської діяльності М. Грушевського писали також інші учні М. Грушевського. Так, Микола Залізник, вітаючи появу «Ілюстрованої історії України», підніс її високу наукову вартість, яка полягала в послідовному проведенні через увесь текст оповідання тези про нерозривність українського історичного процесу від доби раннього середньовіччя до початку ХХ ст. Ця теза, наголошував він, поступово проникає і в російські навчальні книги. Рецензент підмітив також високі літературні прикмети праці, майстерне володіння автором пером оповідача. «Се не науково-сухий збір фактів, – писав М. Залізник, – не теоретичні розумування, абстракції й узагальнення соціолога. Тут минуле наше жите мов живе воскресає перед нашими очима в усій його ріжнородности, елемент науковий чудово лучиться з артистичним – автор не тільки знає факти, але й відчуває при помочи своєї внутрішньої

інтуїції наше минуле жите, надає йому живих барв силою свого внутрішнього чуття. Тому ся книга й робить на читача величезне враженне, тому станеться вона чистим жерелом національного самопізнання і національної свідомости»²¹.

Перші узагальнені оцінки наукової праці М. Грушевського прозвучали у зв'язку зі святкуванням у Галичині десятиліття його діяльності у Львові (1904 р.) та сорокаріччя від дня народження (1906 р.). Ініціаторами відзначення цих ювілейних дат виступили представники Львівської школи ученого, вирішивши вшанувати вчителя виданням збірника праць, котрий вийшов друком у Львові в 1906 р. У цьому виданні взяли участь усі найпомітніші представники тогочасної української гуманістики²². У «Передмові» до збірника учні М. Грушевського Д. Коренець, І. Кревецький, С. Томашівський разом з іншими видатними галицькими діячами І. Франком та В. Гнатюком піднесли значущість наукової праці ювіляра, назвавши його «Історію України-Руси» «величавою основою української історичної науки і невичерпаним жерелом національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідмлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів...»²³. Відзначимо, що вихід «Наукового збірника», яким, як писало «Діло», «ушановано нашого героя праці»²⁴, було помічено далеко за межами Львова в західноєвропейській і російській критичній літературі, що привернуло увагу до ювілею та праць М. Грушевського в широкому контексті його різнопланової діяльності. Особливий наголос у ювілейних дописах робився на науково-організаційній роботі вченого в Галичині, що перетворила українські студії з діяльності одиниць на добре організований дослідницький напрямок²⁵.

Загальна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії після подій 1905 р. відкрила доступ українській книзі до російського читача. З того часу форум активного обговорення наукових ідей М. Грушевського поширився на підросійські землі. Шостий том «Історії України-Руси» був надрукований уже в київській друкарні П.Барського у 1907 р. і містив характерне для наступних томів позначення місця видання – «Київ-Львів». Факт допуску головної праці М. Грушев-

ського до російського читача відзначили практично всі її оглядачі, втім і учні М. Грушевського. Так, у своїх рецензіях на шостий том великої «Історії» С. Томашівський та М. Залізник наголошували передусім на фундаментальності залученого вчителем джерельного комплексу; всебічності показу українського життя не лише в політичній, а й економічній та культурній площинах; оригінальності запропонованих автором гіпотез; доступності викладу для пересічного читача тощо²⁶. Як і інші критики, учні М. Грушевського загострювали увагу читача на тій обставині, що у томі вперше українське життя XIV – початку XVII століть знайшло цілісне та узагальнене висвітлення.

Починаючи з сьомого тому, М. Грушевський зосередився на опрацюванні історії української козаччини. Це привернуло увагу до томів козацького циклу тих його учнів, що обрали козакознавство своєю науковою спеціалізацією. Як і раніше, в своїх критичних оглядах представники Львівської школи найбільше місця відводили популяризації історіографічних ідей учителя. Наприклад, ще один представник Львівської школи Іван Крип'якевич у рецензії на сьомий том «Історії України-Руси» наголосив на суспільній значущості наукової праці вчителя. «Чим далі входить велика Історія України проф. Грушевського в новіші часи, – писав він, – тим більше стає інтересна, не лиш для фахових істориків, але й для широких кругів»²⁷. Продемонструвавши різноманітність залученого автором джерельного матеріалу та відтворивши багатство запропонованих ним історіографічних ідей, оглядач підкреслив: «Се перша справді повна і наукова історія козаччини й повинна знайти своє місце в кожній бібліотеці, передовсім в академічних товариствах і кружках молодіжи»²⁸.

На сьомий том «Історії України-Руси» рецензією відгукнувся й М. Залізник. Як і попередній оглядач, він наголосив: «Тут вперше маємо представлення в усій цілості й повности історію сього часу, оперту до того в значній мірі на невідомому досі джерельному матеріалі. Та що особливо важно, тут представлено історію козаччини в її органічному зв'язку з минулим і сучасним життям українського народу. [...] Годі тут довше розводитися над змістом сеї колосальної праці, що являється

новим вельми цінним придбанням української науки й української суспільності. Її мусить знати й студіювати кождий інтелігентний Українець, і для кожного вона буде невечерпанім джерелом національного самопізнання»²⁹.

Західного читача зі змістом сьомого тому «Історії України-Руси» на сторінках берлінського часопису «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte» ознайомив М. Кордуба³⁰. Маючи власний солідний козакознавчий доробок, він традиційно зосередився на демонстрації того нового, що його вчитель привніс у студіювання доби Хмельниччини. Ці новації, вказує М. Кордуба, носять джерелознавчий та концептуальний характер. Щодо першого аспекту, оглядач слушно стверджує, що багатолітні джерелознавчі пошуки М. Грушевського уможливили не лише докладну реконструкцію раніше незнаних сторінок історії козацтва, а й ревізію усталених в історіографії концепцій. Не менше важливою, на думку критика, є концептуальна сторінка нового тому «Історії України-Руси», передусім в аспекті очищення історії козащини від численних міфологічних наштавань.

Поряд із такими схвальними оцінками, М. Кордуба традиційно зауважує також низку дискусійних моментів у новій праці вчителя. Наприклад, недостатньо аргументованими для нього є погляди М. Грушевського на процес виникнення та становлення козацтва до середини XVI ст. Спірними М. Кордуба вважає також спроби вчителя модернізувати свідомість широких козацьких верств наприкінці XVI ст. і розгледіти ідеологічну боротьбу у тогочасному козацькому середовищі. Попри помічені неточності та висловлені зауваження, рецензент підносить новаторський характер сьомого тому, підкреслюючи, що М. Грушевський «подає нам цілком оригінальну концепцію, яка затьмарює усі попередні спроби і закладає наріжний камінь усіх майбутніх наукових досліджень у цій галузі. Окремі незначні недоліки у композиції, які повинні розглядатися як неминучий наслідок тієї швидкості, з якою автор працює над своїм твором, [...] можуть бути легко усунені у наступному виданні»³¹.

Перше десятиліття XX ст. було позначене для М. Грушевського не тільки надзвичайно плідною науковою, організатор-

ською та суспільно-політичною працею по обидва боки Збруча, але й зростаючою напругою у відносинах із галицькими провідниками³². Критичне сприйняття головою НТШ політичної практики галицьких українців, котрі, на його переконання, хибно дотримувалися угодовського курсу з поляками, викликало гостру зворотну реакцію. Протистояння між М. Грушевським та його опонентами, як відомо, перекинулося й на форум НТШ, а в завзятій боротьбі з видатним істориком прийняли участь і деякі його учні, у першу чергу, С. Томашівський. Оскільки протистояння між прихильниками та опонентами М. Грушевського точилося головню довкола проблем тогочасного суспільно-політичного життя, ми не будемо аналізувати рації сторін, відсилаючи зацікавленого читача до відповідної літератури³³. Нам у даному випадку цікаві факти неpubлічного сприйняття учнями М. Грушевського його історіографічних ідей, котрі були оприлюднені в процесі згаданого протистояння. Тут загалом сформулася цікава для української історіографії проблема – публічного та приватного сприйняття праць М. Грушевського його учнями. Так, на тлі піднесених оцінок та декларованого пієтету до творчості вчителя, подибуємо непоодинокі згадки про більш чи менш критичне сприйняття його ідей, яке висловлювалося у приватних бесідах чи листуванні. Прикладом може бути згаданий вище закид В. Мільковича С. Томашівському про його неприйняття деяких творчих ідей учителя.

В іншому випадку газетної полеміки – між С. Томашівським і М. Павликом – навколо критичного сприйняття М. Грушевським та його однодумцями постаті М. Драгоманова, тепер уже учень львівського професора закидає опонентові критичні вислови на рахунок «Історії України-Руси», головню брак у ній національної ідеї. М. Павлик, обурюючись неетичності такого вчинку С. Томашівського, пише: «... Мушу сказати, що я говорив з д. Томашівським про історію д. Грушевського двічі: раз, під свіжим вражінням від двох перших томів, і тоді я закинув тій історії взагалі хаотичність, недостачу ідейності; а, другий раз, – той, про який згадує д. Томашівський...»³⁴. При цьому М. Павлик натякає, що й сам опонент не надто схвально відгукнувся про

«Історію України-Руси»: «Д. Т[омашівський] теж щось мені на те казав, але що? – я вже добре не пам'ятаю, а хотьби й пам'ятав, то не мав би права повторити того прилюдно, без виразного дозволу д. Томашівського, тим більше, що воно, хто зна, чи зійшло би ся з тим, що він тепер написав про історію д. Грушівського...»³⁵ (розрядка М. Павлика – авт.).

Згадані обережні критичні вислови С.Томашівського на адресу його вчителя були деталізовані ним у роки Першої світової війни, коли проти М. Грушевського було порушено кримінальну справу цісарсько-королівським польовим судом при військовій комендатурі Львова. Розпочавши слідство по звинуваченню М. Грушевського у державній зраді, дирекція поліції у м. Львові відкликала з фронту для допиту заступника начальника I полку Українських січових стрільців і фактичного голову НТШ С. Томашівського, який дав неприхильні для свого колишнього вчителя свідчення. Серед іншого, учень М. Грушевського виклав також власне бачення його наукової праці. Так, про «Історію України-Руси» він відгукнувся як про «незвичайно важко написаний твір з величезною кількістю дат, який, отже, з уваги на цю властивість можна схарактеризувати як старанно (написаний) збірник...»³⁶. Популярні книги М. Грушевського, на думку С. Томашівського, характеризуються «незграбним стилем». А його лекції «були так само як і його основний твір за формою і змістом нецікаві, а більше сухим переліченням фактів, імен і дат»³⁷. Через ці риси, переконував допитуваний, праці М. Грушевського не мали значного поширення в українському суспільстві та більш-менш поважного впливу на молодь. Як бачимо, наведені С. Томашівським оцінки наукового доробку свого вчителя значно контрастували з його попередніми думками, висловленими на початку ХХ ст. Така оцінна метаморфоза мала, очевидно, в своїй основі, поряд з особистими (конфлікт в НТШ напередодні війни, в якому ключову роль відіграв С. Томашівський), також історіографічні (становлення державницької історіософської моделі) й політико-ідеологічні (гострі дискусії в українському політикумі довкола проблеми вибору зовнішньополітичної орієнтації у світовій війні) причини. Зазначимо, що свідчення С. Томашівського викликали практично одностайне

обурення в середовищі галицької інтелігенції³⁸. Шкодував про свої свідчення дещо пізніше – в 1917 р., коли М. Грушевський був на вершині політичного Олімпу, і сам С. Томашівський³⁹.

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М. Грушевського, де він не мав можливості повноцінно займатися дослідницькою працею, загальмували активну наукову діяльність ученого, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей. Утім, приводом для такого обговорення стали два ювілеї видатного діяча – тридцятиліття літературно-наукової діяльності, що припало на 1915 р. та – особливо – піввіковий життєвого шляху, що, попри військові події та роз'єднаність українських інтелектуальних сил воюючими таборами, були відзначені національною інтелігенцією і в Галичині, і в Наддніпрянщині⁴⁰. Серед численних ювілейних публікацій згадаємо спеціальне число «Вісника СВУ», повністю присвячене особі ювіляра. На його сторінках були також опубліковані спогади М. Кордуби про обставини свого першого знайомства з майбутнім учителем і становлення його Львівської школи. Описуючи читачеві особливості педагогічного стилю М. Грушевського, М. Кордуба згадував: «Нас, своїх студентів, професор затягнув до рецензійного відділу. Зразу нам се видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довіря в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або з іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражінне, яке нова книжка зробила, і т. ин. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути увагу на ту або іншу точку зору й кінчив: «А тепер, товаришу, пробуйте все те написати». Так поробив із нас 18–20 літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у «Записках»⁴¹.

В 1919 р. М. Грушевський опинився на еміграції, де намагався відродити звичний для себе темп наукової праці. Помітною подією тогочасного українського наукового життя став

вихід чергового восьмого тому великої «Історії». Книгу розлогою рецензією на сторінках «Літературно-наукового вістника» зустрів І. Крип'якевич. Він, як і сам автор, яскравими барвами змалював «справді трагічну долю» останньої частини восьмого тому в часи війни та революції. Далі рецензент коротко висвітлив зміст книги, вказавши, що нового, порівняно з попередньою історіографічною традицією, приніс автор у розробку складної та цікавої проблеми кульмінаційних подій Хмельниччини. Відзначивши деяку фрагментарність авторської реконструкції, І. Крип'якевич побажав своєму вчителю, щоб той «знайшов енергію і відповідні життєві обставини» закінчити свою працю над українською революцією середини XVII ст. Екстраполюючи історичні події на сучасний йому стан українства, рецензент наприкінці огляду підсумував, що «цей фрагмент історії нашої давньої держави дає цінний матеріал до роздумувань для тих, що цікавляться і минувиною і сучасним»⁴².

В 1919 р. частина львівських учнів М. Грушевського вирішила відзначити виходом окремого тому «Записок НТШ» двадцятип'ятиліття приїзду вчителя в Галичину⁴³. Поряд із іншими публікаціями, ювілейна книга містила розлогий узагальнювальний нарис Василя Герасимчука «Михайло Грушевський як історіограф України». Змальовуючи широкий контекст становлення та розвитку національного руху в Галичині, дослідник відзначає епохальність культурної діяльності М. Грушевського в долі краю, його позитивний вплив на всі сфери життя української громади. Особливо помітно, наголосив В. Герасимчук, цей вплив проявився у сфері розвитку наукового українознавства. Завдяки масштабним науково-організаційним заходам історика, його модерному розумінню завдань наукового пошуку, а також чутливості до нагальних потреб національного життя низка важливих галузей україністики перетворилися з об'єкта захоплення поодиноких дилетантів на цілком респектабельні академічні дисципліни, що захоплювали все більшу кількість національної інтелігенції. Грунтовні ж історичні студії М. Грушевського поклали край спекуляціям довкола питань про самостійність українського народу та його культури, спрямували енергію кращих представників молодого нації на вирішення

актуальних проблем її буття. «Головною і незатертою часом заслугою його [М. Грушевського] є се, – підкреслював В. Герасимчук, – що він видвигнув на перший план ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народнього ества через піднесення наукою національної свідомости і національної культури»⁴⁴.

Далі дослідник зосередився на детальному аналізі творчого доробку свого вчителя. На тлі розвитку історичної україністики другої половини XIX – початку XX ст. він акцентував новаторський характер історичних пошуків М. Грушевського в кількох напрямках: організації наукового верстату, збагачення тематичного спектру історичних студій, методології дослідницької праці. І якщо перші два аспекти вже знайшли більш чи менш докладне обговорення у попередній літературі, присвяченій автору «Історії України-Руси», то увага В. Герасимчука до методологічних аспектів творчості вчителя була абсолютно новою за широтою постановленої проблеми. Аналізуючи теоретико-методологічну модель М. Грушевського, автор охарактеризував її як «генетично-емпіричну». Вихідними пунктами історіографічних побудов М. Грушевського дослідник назвав документалізм, інтуїтивізм, об'єктивність, критичність, плюралізм у визначенні дієвих рушіїв історії. «Остання і найбільша мета його [М. Грушевського], – писав він, – се відслонити реальну дійсність і правду, як цінності самі для себе»⁴⁵. Чільне місце в теоретичній моделі вчителя, на думку В. Герасимчука, посідають здобутки соціологічних наук, уміле застосування яких робить з нього історика-філософа. Відповідаючи критикам М. Грушевського на їхні закиди щодо домінування в його працях аналітичного підходу над синтетичним опрацюванням, В. Герасимчук слушно наголошує на зумовленості такої дослідницької логіки свого вчителя об'єктивним станом україністики, відсутністю достатнього рівня джерельного забезпечення. «Думаю, – наголошує автор, – що сей закид, коли його можна назвати закидом, міг би мати деяке оправданне у багатших і щасливіших у культурній продукції націй, але ніколи у нас. [...] Ще довго аналіза мусить бути як не основною – то великою чеснотою всякого історика»⁴⁶. Зауважимо, що характеристика

В. Герасимчуком методологічних поглядів його учителя мала вагомий вплив на подальші грушевськознавчі пошуки у цьому напрямку⁴⁷.

Чи не найбільше місця у своєму нарисі В. Герасимчук відвів характеристиці головної праці М. Грушевського, назвавши її «найсильнішою зброєю», яку інтелектуал може дати українському народу. Вміло та докладно, із залученням промовистих цитат, дослідник розкрив перед читачем багатство думок та ідей, викладених в «Історії України-Руси», акцентував їхній новаторський характер, відстежив впливи панівних на початку ХХ ст. філософських систем та історіографічних парадигм на особливості опрацювання вченим ключових історичних проблем. В. Герасимчук наголосив на всебічності розгляду М. Грушевським історичної еволюції українського народу у всіх її проявах – економічному, соціальному, культурно-духовному. Як і багато інших оглядачів творчого доробку видатного вченого, дослідник зосередився на козакознавчих студіях М. Грушевського, наголосивши на низці запропонованих ним новацій теоретичного, проблемного та джерелознавчого характеру: «...Грушевський поставив се історично-суспільне явище [козаччину] на найширших дослідних основах і опер його на далеко численнішим і багатшим доказовим матеріалі, ніж його попередники»⁴⁸. Уся історична праця видатного вченого, підсумував В. Герасимчук, є видатним явищем не лише української, але й цілої слов'янської культури.

Загалом нарис львівського учня М. Грушевського просякнутий надзвичайним пієтетом до особи вчителя. Ця зрозуміла ідеалізація постаті видатного історика не дозволила досліднику, на нашу думку, більш критично та об'єктивно поставитися до окремих сторін його творчої спадщини, що, зрештою, було відзначено в історіографічних студіях того часу⁴⁹. Однак можемо стверджувати, що оцінки та спостереження В. Герасимчука мали помітний вплив на грушевськознавство ХХ ст. та значною мірою не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

Ще одним приводом для глибшого осмислення спадщини М. Грушевського стало масштабне відзначення шістдесятиліття життєвого та сорокаліття творчого шляху вченого. Головні юві-

лейні події відбувалися, зрозуміло, на Наддніпрянщині⁵⁰. Втім, і Галичина не стояла осторонь вшанування ювіляра. Як і десятиліттям раніше, на ювілей учителя розлогою статтею на сторінках «Літературно-наукового вістника» відгукнувся М. Кордуба. Поставивши перед собою завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для національного самоусвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, що позбавлені власної державності. У цьому плані, на його думку, твори М. Грушевського посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську функцію. «Щойно сам кінець ХІХ-го в., – стверджує М. Кордуба, – дав нам загально-національного історіографа в повнім, можна сміливо сказати, ідеальнім значінню цього слова, дав нам М.С. Грушевського»⁵¹.

Головну працю свого вчителя дослідник характеризує як новаторську, що вперше дає цілісний та всебічний образ минулого рідного народу. Виявляючи провідні риси «Історії України-Руси», М. Кордуба насамперед називає оригінальність, що полягає в самостійності розробки автором більшості наукових проблем на підставі вперше введеного ним у науковий обіг джерельного матеріалу. Творча особистість учителя постає для дослідника як унікальне поєднання талентів історика-аналітика та синтетика. Іншою відмінною рисою «Історії України-Руси» для М. Кордуби є самобутність концепції, покладеної в її основу, що запроваджувала в науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечною перевагою головної праці ювіляра автор нарису називає її критичність та об'єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це, праця М. Грушевського постає водночас класичним і надзвичайно модерним твором, що «стоїть на висоті свого завдання». Ілюструючи суспільну затребуваність у наукових працях ученого, М. Кордуба пише про їх переклади іншими мовами, передусім російською, говорить про комерційний успіх багатьох науково-популярних видавничих проєктів. Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, є праці М. Грушевського з царини всесвітньої

історії. Написані для широкого кола читачів, стверджує автор нарису, вони містять оригінальний погляд на історію людства, інтегруючи український історичний матеріал до всесвітньо-історичного процесу.

Особливістю статті М. Кордуби є його прискіплива увага до історико-літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади «Історії української літератури», він справедливо зауважує, що до феноменів духовного життя українського народу, втіленого в слові, автор підходить передусім як історик-соціолог. Новаторський характер для української науки, стверджує М. Кордуба, має також соціологічна студія М. Грушевського над початками людського суспільства. І хоча в ній немає обґрунтування оригінальної соціологічної теорії, «багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій і величезна очитаність дають авторові спромогу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів»⁵². Підсумовуючи свої роздуми, М. Кордуба вкотре підкреслив епохальність наукової творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважив, «що зі всіх історичних робіт, які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського».

Втім, лише поодинокі львівські учні М. Грушевського у міжвоєнний період продовжували творити у просторі методологічних та концептуальних пропозицій свого вчителя. Стрімке конституювання державницької історіософії, котре відбувалося під впливом загальноєвропейських процесів у гуманітарних науках та українських дискусій про причини поразки Визвольних змагань, захопило й багатьох представників Львівської школи. Нові історіографічні ідеї чи не вперше були осмислені у рецензійній за формою статті Івана Кривецького «Українська історіографія на переломі». У передмові автор зауважив, що нова історіософія, покладена в основу останніх праць С. Томашівського («Українська Історія. Нарис. I. Старинні і середні віки») та В. Липинського («Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в

XVII-ім століттю»), вимагає певного узагальнення з ідеологічно-концептуального погляду на тлі розвитку всієї попередньої вітчизняної історичної думки. Тому метою свого огляду дослідник визначив «звернути увагу на нові історичні концепції, які оба згадані автори вводять в українську історіографію, а які основно різняться від історичних концепцій, що панували досі в новочасній українській історіографії»⁵³. Для яскравішого виявлення творчих знахідок істориків-державників І. Кривецький протиставляє їх здобуткам української історіографії XIX – початку XX ст., називаючи останню народницькою, «байдужою до держави», «а то й різко антидержавною»⁵⁴. Знаковою постаттю народницької історіографії автор називає свого вчителя М. Грушевського, рясно цитуючи тези з його публіцистичних праць еміграційної доби, передусім зі статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». Як і інші представники консервативного табору, І. Кривецький піддав критиці позитивну оцінку автором «Історії України-Руси» значення «татарських людей» в українській історії, ставлення ним приватного матеріального інтересу вище потреб нації. Такий антиелітаризм та антидержавництво, на переконання автора, є визначальною рисою всієї української історичної думки XIX – початку XX ст. і в першу чергу В. Антоновича та М. Грушевського.

Нову якість інтерпретації українського минулого, стверджує І. Кривецький, запропонували у своїх книгах С. Томашівський та В. Липинський, виокремивши в історичній еволюції три найважливіші чинники: землю, націю та державу. Докладно аналізуючи змістове та концептуальне наповнення їхніх праць, наводячи промовисті цитати, оглядач розкриває особливості реконструкції українського історичного процесу з позицій державницької історіософії, протиставляючи її традиційному баченню минулого, викладеному у творах М. Грушевського⁵⁵. Саме в створенні історіософської альтернативи народницькій моделі українського минулого й полягає, на переконання І. Кривецького, переломне значення національно-державницької концепції. Як свідчать відзиви на працю І. Кривецького, висловлені

ним оцінки були доволі поширені в середовищі західноукраїнської та еміграційної інтелігенції, щоправда при цьому оглядачі зазначали, що авторська характеристика творчої спадщини його вчителя є «занадто суворою»⁵⁶.

Усвідомлена істориками державницького напрямку необхідність переоцінки здобутків української історичної думки кінця XIX – початку XX ст. загалом та спадщини її видатного представника зокрема, викликала полеміку з головними пунктами народницької концепції. Так, резонансною наприкінці 20-х – на початку 30-х років у середовищі східноєвропейських дослідників була дискусія довкола генези державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні. Тогочасні українські історики, утім – і учні М. Грушевського, піддали критиці аргументи його антинорманської теорії, висловившись за слушність доводів норманістів⁵⁷. Так, представник Львівської історичної школи С. Томашівський, назвавши концепцію вчителя «першою ґрунтовно та науково сформульованою українською теорією початків Русі», протиставив їй більш аргументовані, на його переконання, висновки норманістів⁵⁸.

Продовження М. Грушевським активної наукової діяльності в останнє радянське десятиліття було з повагою сприйняте західноукраїнською та емігрантською інтелігенцією. Останні томи «Історії України-Руси», присвячені періоду козацької революції, викликали доволі жваве обговорення, в якому помітну участь прийняли львівські учні М. Грушевського. Так, на дев'ятому томі праці розлогою рецензією відгукнувся знаний дослідник козаччини В. Герасимчук. У своїй недрукованій за життя рецензії він продовжив розпочате раніше осмислення наукової спадщини вчителя. Передусім оглядач відзначив «загальнонародне значіння» нової книги київського академіка про добу Хмельниччини – її важливий суспільний резонанс, адже вона була гостро необхідна для зіставлення двох розділених століттями героїчних спроб українського народу здобути незалежність.

Не менш важливою для В. Герасимчука є й наукова цінність дев'ятого тому, в якому узагальнено унікальний джерельний та історіографічний матеріал, що врешті дозволив відкинути численні міфологічні нашарування, переглянути усталені роман-

тичні погляди й аргументовано полемізувати з російськими і польськими дослідниками. Самостійне наукове значення, вважає рецензент, має також науковий апарат праці, в якому систематизовано розлогу бібліографію предмету. «Збудована з таким накладом енергії й оперта на численні нові матеріалі «Історія...» М. Грушевського, – підкреслює його учень, – являється через це найвсестороннішим виразом революційної доби XVII ст. і найосновнішим її оформленням»⁵⁹. Розміщення в книзі значної кількості джерельного матеріалу, на думку В. Герасимчука, цілком слушне, оскільки дозволяє читачеві скласти власну думку та відчутти колорит епохи. Симпатичною для рецензента є й методологічна сторінка праці, позаяк М. Грушевському вдалося зрівноважити в ній індивідуальний та колективний чинники революції, а також відобразити вплив на події широкого спектру релігійних, національних та соціально-економічних факторів. Сторінки ж тому, присвячені критичній характеристиці козацької старшини – особливо – гетьмана, В. Герасимчук вважає найкращими. Привабливим для оглядача є й літературне оформлення книги. Особлива заслуга дев'ятого тому – проникливий системний аналіз феномену Хмельниччини, з якого М. Грушевський зробив висновок про внутрішню спадкоємність цієї доби з наступними часами Руїни.

Насамкінець В. Герасимчук торкнувся радянської критики дев'ятого тому, вказавши на абсурдність висунутих М. Грушевському звинувачень. «Мимохіть насувається питання, – зазначає він, – чи під позором страху про пролетарську справу не вилазить зле укритий давний чорний воюючий націоналізм імперіялістичної марки?»⁶⁰. Як зазначають сучасні дослідники, критична оцінка В. Герасимчуком праці його вчителя є цікавою не тільки з історіографічного, але й з наукового погляду, оскільки львівський козакознавець дотепер залишається чи не єдиним, хто в українській історіографії цілковито сприйняв думки М. Грушевського про політичну діяльність і особистість Богдана Хмельницького⁶¹.

Цілісно козакознавчі погляди М. Грушевського, представлені у восьмому та дев'ятому томах «Історії України-Руси», в розлогій (майже 100 сторінок) статті рецензійного характеру на

сторінках берлінського часопису «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte» проаналізував М. Кордуба⁶². Його огляд, як стверджує сам автор, є продовженням рецензії на сьомий том головної праці вчителя, що з'явилася у тому ж часописі напередодні Першої світової війни. За своїм характером рецензія М. Кордуби є докладним аналізом змісту восьмого та дев'ятого томів «Історії України-Руси». Звертаючись до знакових праць українських, російських та польських дослідників козаччини, оглядач акцентує оригінальність змісту рецензованих книг, що проявилася як в аспекті значного розширення джерельного матеріалу, так і нового погляду на цілий спектр проблем вивчення історії Хмельниччини.

Ведучи мову про ґрунтовність студій М. Грушевського над цією епохою української історії, М. Кордуба не уникає полеміки з учителем, нерідко пропонує власне розуміння спірних історіографічних питань. Учений також неодноразово вказує на помічені неточності у датуванні тогочасних подій, суперечливість деяких висновків, зауважує спроби М. Грушевського подекуди переоцінити інформаційну вартість наявних джерел, врешті – нерівномірність опису подій, що, утім, виправдовувалися масштабністю авторської реконструкції. Попри помічені неточності, рецензент робить висновок про вагомість внеску процензованих томів у вивчення широкого спектру проблем політичної та соціально-економічної історії України середини XVII століття. Принагідно зазначимо, що М. Кордуба був одним із небагатьох тогочасних істориків, котрі вказували на необхідність відмовитися від ідеологізації творчої спадщини М. Грушевського – її розгляду виключно з позицій державницької історіософії, слушно наголошуючи, що такий підхід спрощує багатство запропонованих видатним ученим історіографічних ідей⁶³.

Трагічна смерть Михайла Грушевського викликала стан непідробного занепокоєння в українському патріотичному середовищі. Про це промовисто свідчили численні некрологи, якими українська та світова громадськість відгукнулися на смерть видатного українського діяча. В цій ситуації саме львівські учні М. Грушевського започаткували процес осмислення феномену творчої особистості вчителя у розмаїтості виявів його таланту.

Одним із перших спробу осмислити історіографічну спадщину вчителя зробив І. Крип'якевич у виступі на організованому НТШ Жалобному засіданні. Справедливо зазначивши, що надто складно узагальнити фундаментальний внесок учителя до української історіографії без проведення попередніх ґрунтовних студій, він додав, що загальна кількість праць померлого перевищує 2000 назв. І. Крип'якевич також зауважив той факт, що існує велика кількість невідомих сучасникам праць померлого – з різних причин неопублікованих чи незавершених, а також щоденники, мемуари та кореспонденція. Лише віднайшовши й опрацювавши ці джерела, ствердив промовець, можна братися за написання цілісної біографії видатного діяча. Піднісши дослідницький талант, послідовну критичність та небуденну ерудицію М. Грушевського, референт окреслив його внесок у вітчизняну історіографію передусім в аспекті створення цілісного синтезу українського минулого. Вказавши, що «М. Грушевський був народовець», І. Крип'якевич вірно зауважив прискіпливу увагу вченого до історії культурного, економічного та соціального життя українського народу. Осібне місце у виступі доповідач відвів темі «Грушевський та Галичина», підкресливши його небайдуже ставлення до земляків, внесок у розбудову українського життя на галицьких землях, намагання об'єднати порізнені кордонами українські землі. Не оминув він і феномену Львівської наукової школи професора, вперше навівши реєстр її чільних представників. Загалом же, підсумував І. Крип'якевич, хоча деякі історичні концепції автора «Історії України-Руси» дещо перестаріли, але «його праця буде довго не замінима. [...] Він остане в пам'яті як великий організатор науки, що любив свій нарід, любив свою працю»⁶⁴. Головні тези виступу І. Крип'якевича було викладено в некролозі, видрукованому в «Хроніці НТШ»⁶⁵.

Окреслені І. Крип'якевичем грушевськознавчі сюжети були конкретизовані ним у першій повній ілюстрованій біографії М. Грушевського, виданням якої «Просвіта» вшанувала свого почесного члена. Написана у популярному тоні, книга, утім, містила цілком серйозні наукові спостереження та виважені ґрунтовні оцінки, які підсумували багатолітню увагу автора до

творчості свого вчителя. Йдучи за автобіографією М. Грушевського, його учень змалював родинне походження та молоді роки майбутнього історика.

Найбільш докладно біограф розповів про львівське двадцятиліття видатного вченого. Поряд із характеристикою наукової, організаційної та суспільно-політичної праці М. Грушевського на галицькому ґрунті, І. Крип'якевич відкрив перед читачем маловідомі широкому загалові обставини формування його Львівської школи, показав щирий демократизм професора, що «ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з «недопеченими» вченими»⁶⁶. Автобіографічний характер мали й сторінки книги, присвячені розгортанню науково-організаційної праці вченого в НТШ.

Далі, у такому ж інформаційно-оповідному стилі, автор ознайомив читача з діяльністю М. Грушевського в Наддніпрянщині на початку ХХ ст., зупинившись на його поневіряннях у часи Першої світової війни, змалював велич учителя на чолі відродженої держави, а згодом спробу налагодити наукову діяльність на еміграції. Кредо цілого життя видатного вченого І. Крип'якевич визначив як жертвне служіння народу всіма можливими засобами. Цим, на його переконання, пояснюється й рееміграція історика в 1924 р. З подивом до масштабу виконаної праці та сумом щодо обставин життя М. Грушевського оповів І. Крип'якевич про останнє десятиліття вчителя.

Наприкінці своєї книги автор докладніше зупинився на характеристиці внеску видатного вченого в українознавство. «Першою й найважливішою» заслугою вчителя називає дослідник створення повної історії українського народу, написаної на підставі оригінальної історичної схеми з використанням значною мірою вперше віднайдених документів. Не меншим від наукового, вважає І. Крип'якевич, є національне значення історичних творів М. Грушевського, що «вказують українському народові путь, як йому йти в майбутнє». Узагальнивши велич наукової, громадської та державницької праці вчителя, автор наголосив, що «ім'я першого Президента української держави збережеться в вічній пам'яті нашого народу»⁶⁷. Попри свій виразно популярний характер і щирю симпатію до пам'яті

вчителя, праця І. Крип'якевича була першою спробою комплексного осмислення феномена Грушевського-науковця та громадсько-політичного діяча, саме на цьому наголошувала тогочасна критика⁶⁸.

І. Крип'якевич також першим з учнів М. Грушевського звернувся до феномену його Львівської школи, розглянувши в окремій статті діяльність Історико-філософської секції НТШ як організаційне підґрунтя школи⁶⁹. Він підніс неперевершений талант учителя як організатора наукової праці та відзначив, що його двадцятилітнє головування Секцією стало найпліднішим періодом в її історії. М. Грушевський, стверджує його учень, був не лише формальним головою Секції, а й її дійсним лідером, що виголосив значну кількість рефератів, присвячених різноманітним питанням, а також умів заохотити й інших, передусім своїх учнів, до наукової праці, не шкодуючи власного часу на консультації та редагування. Усе це збільшувало кількість охочих брати участь у роботі Секції та викликало жваве зацікавлення її засіданнями з боку громадськості. І. Крип'якевич переконливо показав, як учений поступово залучав своїх учнів до роботи у Секції, даючи їм спочатку завдання реферативно-рецензійного характеру, а згодом ставив і серйозніші дослідницько-пошукові цілі. Зауважимо, що це спостереження підтверджують і сучасні дослідження Львівської школи М. Грушевського⁷⁰.

Важливою рисою праці І. Крип'якевича є використання значної кількості різноманітного статистичного матеріалу, що не втратив свого значення й сьогодні. З наведених таблиць ми дізнаємося про динаміку засідань Секції і кількості виголошених на ній рефератів за часів головування М. Грушевського. Цікавою є інформація про поділ прочитаних рефератів за галузями наукової спеціалізації, що орієнтує нас у напрямках діяльності Секції та виявляє палітру творчих зацікавлень учнів М. Грушевського. Відзначимо, що праця І. Крип'якевича і сьогодні є важливим джерелом для реконструкції науково-організаційного становлення Львівської школи М. Грушевського.

Декілька статей, присвячених пам'яті вчителя, опублікував М. Кордуба. На шпальтах варшавської газети «Ріон» смерть

М. Грушевського він назвав болісною втратою не лише для українців, але й для цілої Слов'янщини. Познайомивши польського читача з головними фактами творчої біографії покійного вченого, М. Кордуба акцентував його епохальні заслуги для української культури як організатора науки та вченого-дослідника. Не оминув він і суспільно-політичної спадщини видатного діяча, відзначивши його велику працю на користь соборної та незалежної України⁷¹.

Сильветку Грушевського-історика М. Кордуба змалював на сторінках варшавських видань «Przegląd Historyczny» та «Biuletyn Polsko-Ukraiński». Йдучи слідом за автобіографією самого вченого, його учень окреслив головні віхи життя М. Грушевського – від тифліського гімназиста до московського бранця, визначаючи провідну ідею його життя як свідоме жертвоне служіння українству⁷². Творчий доробок учителя дослідник цілком справедливо розпочав з аналізу «Історії України-Руси», схарактеризувавши її як «перший науковий твір, що дає суцільну і повну картину історичної минувшини українського народу»⁷³. Працю М. Грушевського його учень назвав цілковито оригінальною як за покладеною в її основу моделлю-концепцією, так і за методом опрацювання й способами інтерпретації історичного матеріалу. Оригінальність твору, переконаний дослідник, виявляється також у порушенні низки не зауважених попередниками наукових проблем історико-культурного, економічного та соціального характеру, виявлення й дослідження яких значною мірою збагатили вітчизняну науку. Іншою важливою рисою «Історії України-Руси», на думку М. Кордуби, є її «абсолютний критицизм», що проявляється і в послідовності автора щодо верифікації джерел та усталених гіпотез, і в свідомому відкиданні будь-яких позанаукових впливів на свою працю. Чи не найбільш помітним критичне переосмислення М. Грушевським попередньої традиції бачимо у ставленні до історії козаччини, дослідження якої, вказує М. Кордуба, його вчитель поставив на цілковито новий у концептуальному та джерельному плані рівень. Особливу увагу М. Кордуба звертає на культуру організації наукового апарату у великій «Історії», зауваживши безпрецедентні за розлогістю та

складністю критичні екскурси до праці в історичній літературі всіх слов'янських народів.

Поділяючи постулати державницької історіографії, дослідник говорить про впливи народницької ідеології на історіософію М. Грушевського, додаючи, що той «до т. зв. героїчних постатей і керівних особистостей ставиться може аж надто скептично»⁷⁴. Узагальнюючи методологічну основу всього твору, М. Кордуба слушно вказує на еклектизм учителя при визначенні рушіїв історичного процесу, застерігає від однозначного віднесення його творчості до якоїсь певної історіографічної школи. Попри незакінченість головної праці, цілісний нарис української історії дослідник виклав у кількох науково-популярних розвідках, які мають також важливе національно-виховне та просвітне значення.

Гідним супутником «Історії України-Руси» називає М. Кордуба багатотомну працю вчителя, присвячену минулому української літератури. І тут, вказує він, М. Грушевський виступив цілком оригінальним дослідником, не лише узагальнивши значну кількість джерел, але й піддавши їх усебічному соціологічному аналізу. Новаторством автор нарису вважає й історикорелігійні та соціологічні студії М. Грушевського, а також його праці, присвячені всесвітній історії. На завершення, М. Кордуба звернувся до науково-організаційної діяльності вчителя, відзначивши епохальність його внеску й у цій царині. НТШ, УНТ, УСІ та історичні установи ВУАН, на його переконання, цілковито завдячують у своєму швидкому поступі таланту видатного вченого. Наголосивши, що М. Грушевський не лише писав, а й творив історію, «керуючи Українською республікою як її перший президент», М. Кордуба, утім, залишив вивчення цієї важливої теми іншим дослідникам. Вся стаття М. Кордуби, написана під свіжим враженням від важкої втрати, сповнена почуттям щирої приязні учня до вчителя. Попри виразно емоційне забарвлення, вона стала одним із перших ґрунтовних досліджень творчої спадщини М. Грушевського.

Про М. Грушевського як дослідника та організатора наукової роботи М. Кордуба розповів також німецькому читачеві на шпальтах «*Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*». Як і в

попередніх публікаціях, крізь призму автобіографії самого М. Грушевського він розкрив особливості життя та діяльності одного з чоловічих представників української історіографії, змалювавши останні роки його життя як нерівну боротьбу з більшовицьким режимом за правоту своїх переконань. «Історію України-Руси» М. Грушевського М. Кордуба характеризує як найвидатніше явище української історіографії, як працю, що вперше на основі оригінальної схеми продемонструвала культурному світові нерозривність українського історичного процесу, починаючи від доби раннього середньовіччя. Новаторський характер «Історії України-Руси» полягає також у тому, що «автор в жодному випадку не обмежується лише однією політичною історією, а також одночасно детально враховує адміністративно-судовий устрій, економічні, соціальні і національні умови, становище церкви, розвиток літератури, мистецтва і науки, пропонуючи таким чином повний синтез минулого української нації»⁷⁵. Звертаючись до своїх рецензій на окремі томи «Історії України-Руси», М. Кордуба говорить про схвальне сприйняття цієї праці в українському інтелектуальному середовищі, а також про шанобливе ставлення до неї російських і західноєвропейських фахівців.

Не менш вартісною для науки, стверджує дослідник, є й «Історія української літератури», де вперше за допомогою соціологічного та компаративного методів цілісно опрацьовано як усну, так і писемну творчість одного з найбільших слов'янських народів. Узагальнюючи творчий доробок свого вчителя, М. Кордуба згадав також про його праці з галузі соціології та всесвітньої історії, наголосивши на їх піонерському для української науки значенні. Характеризуючи діяльність М. Грушевського як організатора українського наукового життя, дослідник на перше місце поставив творення ним Львівської наукової школи та, ділячись власними спогадами, розкрив перед читачем особливості взаємин ученого зі своїми учнями. До важливих здобутків організаційної діяльності М. Грушевського М. Кордуба зарахував розбудову ним НТШ, УНТ, УСІ та історичних установ ВУАН. На завершення статті дослідник кількома реченнями згадав про громадсько-політичну працю вчителя,

назвавши її квінтесенцією боротьби за об'єднання поділеного кордонами українського народу.

Підводячи підсумки дослідження, насамперед відмітимо послідовний демократизм як провідну рису функціонування Львівської школи М. Грушевського. Видатний учений, проголосивши на зорі своєї кар'єри максимум *nemini credere*, й у власних учнях плекав принципову критичність і скептицизм як підстави професійного поступу. Ці риси уможливили відвертий науковий діалог молодих дослідників зі своїм реномованим учителем, котрий нерідко переростав у принципову полеміку. Сприймавши від учителя головні складові наукового верстату, передусім, методика джерелознавчої праці, в оцінках його історіографічних концепцій представники Львівської школи продемонстрували значну самостійність. Це проявлялося як у плані методологічно-концептуальному – намаганні модернізувати пропагований М. Грушевським позитивістський ідеал науковості чи спробах переосмислити цінності народницької ідеології з позиції державницької історіософії, так і в конкретно-історіографічних моментах – відмінним поглядом на історичні події та факти українського минулого, що був зумовлений власною дослідницькою практикою. В основі такого критичного ставлення до спадщини вчителя лежала зміна поколінь і парадигм в українській гуманістиці, що під впливом європейських методологічних дискусій переакцентувувала дослідницький інтерес і вносила нові елементи до стилю наукового пошуку. Втім, ця критичність практично завжди була доброзичливою та шанобливою, наповнена розумінням масштабу творчої особистості вчителя. Згадані вище поодинокі факти некоректної поведінки по відношенню до М. Грушевського всіляко завуальовувалися й були викликані зростанням напруги в міжособистісних взаєминах під впливом радикалізації суспільно-політичної полеміки. Тут також слід пам'ятати і про непростий характер самого М. Грушевського, що не поступався у запальності своїм опонентам. Та попри ідеологічні розбіжності, особисті конфлікти та наукові суперечки, учні М. Грушевського свідомо виконували важливу місію популяризації його ідей у різноманітних соціальних та національних середовищах. Як свідчать численні

джерела, вони зберегли світлі спогади про вчителя, висловлюючи слова подяки за його терпеливість і щире рівноправність у ставленні до «недопечених учених». Даниною поваги пам'яті вчителю з їх боку стало започаткування глибокої історіографічної рефлексії стосовно багатьох аспектів різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси», що уможливила появу системних грушевськознавчих студій у повоєнний час.

¹ Див. напр.: Ленчик В. Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 123–131; Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 324–329; Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 187–195; Федорук Я. Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 225–232; Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраця учня та вчителя // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 297–305; Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914 рр.) – Івано-Франківськ, 1997.

² Див.: Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2006. – Випуск 10/11. – С. 634–635.

³ Кордуба М.: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. 1. До початку XI віка. У Львові, 1898 // *Věstník Slovanských Starožytosti*. Vydává Dr. Lubor Niederle. – Praha, 1899. – Svazek III. – S. 63.

⁴ *Ibid.* – С. 67.

⁵ *Ibid.* – С. 67.

⁶ С.Т. [Томашівський С.]: Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. V. У Львові, 1906 // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – 1905. – Т. XXXI. – С. 97–98; Залізник М.: Грушевський М.

Історія України-Руси. Т. VI. К.–Львів, 1907 // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 582–585.

⁷ Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський – Очерк истории украинского народа. СПб., 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 43–53.

⁸ Там само. – С. 53. Див. також: С.Т. [Томашівський С.] З чого нам національно освідомляти ся? // Учитель. – Львів, 1905. – Ч. 3. – С. 26–28.

⁹ С.Т. [С.Томашівський]: Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXV. – С. 172.

¹⁰ Д.Д. [Дорошенко Д.]: Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа, – 2-е изд. – 1906 // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 196.

¹¹ С.Т. [С.Томашівський]: Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXV. – С. 173.

¹² Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський – Очерк истории украинского народа. СПб., 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 46.

¹³ Tomaschiwskyj S. Dr. Eine Geschichte der Ukraine in deutscher Sprache (Hruševskyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906) // Ukrainische Rundschau. – 1906. – № 12. – S. 457–462.

¹⁴ Ibid. – S. 460.

¹⁵ Див. докл.: Тельвак В. Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 175–189.

¹⁶ Тельвак В. Михайло Грушевський contra Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку ХХ століття) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 9 / Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш (заст. голови) та ін. – К., 2007. – С. 255–269.

¹⁷ Томашівський С. Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович) // Діло. – 1907. – Ч. 205. – С. 1, Ч. 206. – С. 1–2, Ч. 208. – С. 1–2.

¹⁸ Див.: Milkowicz Wladimir. Prof. Dr. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F. Helmolt. – Leipzig und Wien, 1905. – 596 s.

¹⁹ Милькович В. Відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1907. – Ч. 214. – С. 1–3.

²⁰ Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1908. – Ч. 1. – С. 4–5.

²¹ Залізник М.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911 // ЛНВ. – 1911. – Т. LIV. – С. 536.

²² Див. огляд ювілейних заходів: Свято в честь проф. М. Грушевського // Киевская Старина. – 1906. – Т. ХСП. – С. 30–31.

²³ Передмова // Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. VII.

²⁴ В.Б.: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Діло. – 1906. – Ч. 58. – С. 1.

²⁵ Див. напр.: К.: Naukowyj Sbirnyk eine wissenschaftliche Sammlung, gewidmet dem Professor Mychajlo Hruschewskyj won seinen Schülern und Freunden aus Anlass seiner zechnjährigen wissenschaftlichen Tätigkeit in Galizien, Lemberg, 1906 // Ukrainishce Rundschau. – 1906. – № 4. – S. 159–160; Дорошенко Д. Ученое общество имени Шевченка во Львове // Украинській Вестник. – 1906. – № 9. – С. 666–674.

²⁶ Томашівський С.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. К.–Львів, 1907 // Діло. – 1908. – Ч. 92. – С. 7; Залізник М.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. К.–Львів, 1907 // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 582–585.

²⁷ К. [Крип'якевич І.]: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К.–Львів, 1909 // Молода Україна. – Львів, 1910. – Ч. I. – С. 38; Див. також: К. [Крип'якевич І.]: Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ, 1909 // Молода Україна. – Львів, 1910. – Ч. I. – С. 38–39.

²⁸ К. [Крип'якевич І.]: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К.–Львів, 1909 – С. 38.

²⁹ Залізник М.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К.–Львів, 1909 // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – С. 200–201.

³⁰ Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums (Mychajlo Hruševskyj. Istorija Ukrajiny-Rusy [Geschichte der Ukraine] Bd. VII. Kozacki časy do r. 1625 [Zeitalter der Kozaken bis z. J. 1625]. Kiev–Lemberg 1909. (X + 624 S.). Materialy do istoriji ukrajinskoji kozáčyny vydani pid zahalnoju redakcijeju M. Hruševskoho [Materialien zur Geschichte des ukrainischen Kosakentums, hrg. Unter Leitung des Prof.

Hruševskýj] Bd. I. Dokumenty po rik 1631 zibrav i vydav Ivan Kryp-jakevyč [Dokumenty bis zum J. 1631, gesammelt und hrg. Von J. Kryp-jakevyč]. Lemberg 1908. (46 + 407 S.) [Vol. VIII der Fontes historiae ukraino-russicae.] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1912. – Band II. – S. 367–379.

³¹ Ibid. – S. 379.

³² Див. докл.: Винар Л., Пшеничний Є. Передмова // Грушевський М. Наша політика. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – С. 6–24.

³³ Див. докл.: Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – С. 319–332; Пшеничний Є. «...Шадить цензорського олівця»: до історії появи статті С.Томашівського «Наша політика» // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – С. 352–361; Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів, 1995. – Випуск 2. – С. 143–156; Горинь В. Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 38–40.

³⁴ Павлик М. Іще раз: не кличте все! // Діло. – 1905. – Ч. 48. – С. 2.

³⁵ Там само.

³⁶ Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад // Український історик. – 1972. – № 1–2. – С. 96.

³⁷ Там само.

³⁸ Шаповал Ю., Вербка І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – С. 143–144.

³⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 50–51; У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 309–311.

⁴⁰ Див. огляд ювілейних публікацій: Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 788–789.

⁴¹ Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 795.

⁴² Крип'якевич І.: М. Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина III. Видання друге, повторене. Київ–Відень, 1922 // ЛНВ. – 1922. – Т. LXXVI. – С. 81.

⁴³ ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 25 зв.

⁴⁴ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 2.

⁴⁵ Там само. – С. 13.

⁴⁶ Там само. – С. 9–10.

⁴⁷ Див. докл.: Тельвак В. Теоретико–методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Монографія. – Нью-Йорк–Дрогобич, 2002. – С. 13–42.

⁴⁸ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. – С. 24–25.

⁴⁹ Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 215–216.

⁵⁰ Див. докл.: Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 111–125.

⁵¹ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІ. – С. 347–348.

⁵² Там само. – С. 356.

⁵³ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – 1924. – Т. СXXXIV–СXXXV. – С. 181.

⁵⁴ Там само. – С. 162.

⁵⁵ Там само. – С. 170, 172, 180.

⁵⁶ Див. напр.: Заїкин В.: Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Том СXXXIV–СXXXV. Львів, 1924 // ЛНВ. – 1925. – Т. LXXXVII. – С. 94–95.

⁵⁷ Див. докл.: Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння–Плюс, 2001. – С. 256–269.

⁵⁸ Tomaszewski S. Nowa teoria o początkach Rusi // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1929. – Tom I. – S. 297–298. Див. огляд дискусій: Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі // ЛНВ. – 1929. – Т. С. – С. 1082–1096; Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – Т. CVI. – С. 424–438.

⁵⁹ Герасимчук В. З нагоди появи IX тому «Історії України-Руси» М. Грушевського. Публікація Я.О. Федорука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 536.

⁶⁰ Там само. – С. 540.

⁶¹ Федорук Я.О. Відгук Василя Герасимчука на IX том «Історії України-Руси» М.Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 535.

⁶² Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung (Hruševskýj, M.: Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv–L'viv 1922. 335 S. Počatky Chmel'nyččynu. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 224 S. Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 288 S. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine–Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] S.) Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II S. (S. 605–1630.)) // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Band VI. – S. 36–60, 193–230, 358–385.

⁶³ Korduba M. La littérature historique ukrainienne en pologne et dans l'émigration ukrainienne // Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale. – Varsovie, 1929. – Tome II. – Fascicules 1–2. – S. 79–81.

⁶⁴ Грушевський як учений. Жалібне Засідання в Науковім Т-ві ім. Шевченка. З приводу смерти Михайла Грушевського // Нова зоря. – 1934. – Ч. 95. – С. 5.

⁶⁵ Крип'якевич І. Михайло Грушевський // Хроніка НТШ. – 1935. – Т. 72. – С. 5–9.

⁶⁶ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – С. 21–22.

⁶⁷ Там само. – С. 57.

⁶⁸ Х.: Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. Львів, 1935. 28 с. // Життя і знання. – 1935. – Ч. 2 (89). – С. 59; Книжечка про Михайла Грушевського // Рідна школа. – 1935. – Ч. 5. – С. 77.

⁶⁹ Крип'якевич І. Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Том ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 392–411.

⁷⁰ Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914 рр.) – Івано-Франківськ, 1997. – С. 54–97.

⁷¹ Korduba M. Michał Hruszewśkyj // Pion. – Warszawa, 1934. – № 51. – S. 6.

⁷² Korduba M. Michał Hruszewśkyj jako historyk (Z powodu Jego śmierci) // Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1934. – № 50 (85). – S. 1–4; Korduba M. Michał Hruszewśkyj jako uczony // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1935. – Serji drugiej tom dwunasty. – S. 389–393.

⁷³ Ibid. – S. 394.

⁷⁴ Ibid. – S. 399.

⁷⁵ Korduba M. Michael Hruševkyjś als Forscher und als Organizer der wissenschaftlichen Arbeit // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 168.